

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ «ՇԱՐԲԱՅԻՆ» ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂՆԵՐԸ,
ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ցեղասպանագիտության մեջ գերակայող տեսակետներից մեկի համաձայն՝ զանգվածային կոտորածներ կամ ցեղասպանություն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է հասարակության անմիջական մասնակցությունը կամ առնվազն ակտիվ աջակցությունը: Այս հանգամանքը ենթադրում է զանգվածային կոտորածների կազմակերպումն ու հրահրումը կանխարգելելու համար հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերի համոզմունքների, մտայնությունների, բռնություններին մասնակցելու նրանց նպատակների ու շարժառիթների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը¹:

Ընդհանրապես ընդունված է համարել, որ զանգվածային բռնությունները գերազանցապես իրականացնում են տղամարդիկ², իսկ կանայք հակված չեն վայրագություններ գործադրելու: Սակայն, հակառակ գոյություն ունեցող կարծրատիպերի, նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ զանգվածային սպանություններ և ցեղասպանություն իրականացնող «մարդկային ռեսուրսը» իրականում համալրում են նույնիսկ այնպիսի մարզինալացված խմբեր, ինչպիսիք են կանայք ու երեխաները, որոնք իրենց դաժանությամբ ոչնչով չեն զիջում տղամարդկանց:

Քաղաքապետ Լիսա Շարլաչն իրավացիորեն նշում է, որ կանանց՝ որպես ցեղասպանություն իրականացնող ոճրագործների դիտարկելը շատ ավելի բարդ է, քան որպես ցեղասպանության զոհերի³: Իսկ ըստ նորվեգացի սոցիոլոգ Գ. Հոլթերի առաջադրած տեսակետի՝ զենդերային կարծրատիպերը քողարկում են զանգվածային բռնություններում տղամարդու և կնոջ դերակատարությունը. իրականում կանայք կարող են ինքնակամ ու ավելի ակտիվ մասնակցել դրանց, քան տղամարդիկ: Հեղինակը մանրամասնում է, որ գերիշխող տեսադրույթները հիմք չեն տալիս կարծելու, որ գոյություն ունեցող բազմաթիվ զենդերային անհավասարությունները ենթադրում են միայն մեկ սեռի ընդգրկվածությունը զանգվածային բռնությունների իրականաց-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Valentino B.**, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca and London, 2004, p. 31:

² Տե՛ս **Goldhagen D.**, *Worse than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*, New York, 2009, p. 100:

³ Տե՛ս **Sharlach L.**, *Gender and Genocide in Rwanda: Women as Agents and Objects of Genocide*, *Journal of Genocide Research*, vol. 1, issue 3, 1999, p. 388:

ման գործընթացներում, կամ իբր թե բացառվում է տարբեր սեռերի կամ սոցիալական խմբերի ներկայացուցիչների մասնակցությունը, եթե այն անհարիր չէ ցեղասպանություն իրականացնելու քաղաքականությանը¹:

Ա. Ջոնսը նշում է, որ բնաջնջման գործընթացին կանանց ընդգրկվածության առումով 1994 թ. Ռուանդայում տեղի ունեցած թուֆսիների ցեղասպանությունն աննախադեպ է, թեպետ համանման փաստեր արձանագրվել են նաև Շոայի և Հայոց ցեղասպանության ժամանակ²: Հեղինակը, հպանցիկ անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության պարագայում կանանց մասնակցության խնդրին, վկայակոչում է միայն քուրդ կանանց հարձակումները տեղահանված հայերի քարավանների վրա և նրանց կողոպտումը³: Ի տարբերություն Ջոնսի՝ Դ. Մեյերն առաջադրում է հետևյալ հիմնական հարցադրումը. արդյո՞ք ոճրագործություններին մասնակցելու կանանց պատրաստակամությունը թուֆսիների ցեղասպանության պարագայում ավելի մեծ էր, քան այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների համատեքստում, թե՞ նման մտայնությունը սուկ պայմանավորված է Ռուանդայում առավել մեծաթիվ փաստերի արձանագրմամբ⁴:

Նման մոտեցումը թերևս կարելի է բացատրել այն բանով, որ ցեղասպանությունների իրականացման ընթացքում կանանց մասնակցության խնդրի վերաբերյալ հետաքրքրությունը հատկապես աճել է Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության գործընթացում կանանց լայն ընդգրկվածության պատճառով: Թուֆսիների ցեղասպանության առանձնահատկությունները լավագույնս ներկայացնում են “African Rights Report”-ի նյութերը, որոնց հիմքում խարսխված են ոճրագործ կանանց հարցազրույցները: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում նրանցից յուրաքանչյուրին ներկայացնելու անհատապես՝ ըստ իրենց գործունեության ոլորտի ու գործառույթների⁵: Կանանց մասնակցության մասին փաստեր են բացահայտել նաև Ռուանդայի Միջազգային քրեական դատարանի (International Criminal Tribunal for Rwandan-ICTR) և ազգային դատարանների հետաքննությունները, որոնց արդյունքում դատապարտվել են ավելի քան երկու հազար կին⁶:

¹ Տե՛ս **Holter G.**, A Theory of Gendercide, Gendercide and Genocide, edited by A. Jones, USA, 2004, pp. 73-74:

² Տե՛ս **Jones A.**, Gender and Genocide in Rwanda, Journal of Genocide Research, vol. 4, issue 1, 2002, p. 65:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

⁴ Տե՛ս **Maier D.**, Women Leaders in the Rwandan Genocide: When Women Choose To Kill, Universitas, The University of Northern Iowa, Journal of Research, Scholarship, and Creative Activity, vol. 8, 2012-2013:

⁵ African Rights, Rwanda. Not so innocent. When women become killers, August, 1995, Kigali.

⁶ Տե՛ս **Hogg N.**, Women’s Participation in the Rwandan Genocide: Mothers or Monsters? International Review of the Red Cross, vol. 92, N 877, March 2010, p. 70:

Ի տարբերություն Ռուանդայում թուփսիների ցեղասպանությանը և Շոային վերաբերող ուսումնասիրությունների՝ առ այսօր գոյություն չունի 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության կոտորածներին և ցեղասպանությանը մուսուլման կանանց¹ մասնակցությանը նվիրված գեթ մեկ գիտական հետազոտություն: Այդ իսկ պատճառով սույն խնդրի արծարծման համար գերազանցապես անդրադարձել ենք հայ վերապրողների և օտարերկրյա պաշտոնյաների ու ականատեսների հուշագրություններում, զեկուցագրերում տեղ գտած՝ բռնություններին անմիջականորեն մասնակցած կանանց արարքներին: Կատարված դասակարգումն ու խմբավորումը թույլ են տալիս պայմանականորեն առանձնացնել զանգվածային ոճրագործություններին մասնակցած մուսուլման կանանց դերակատարության առանձնահատկություններն ու գործառույթները:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը կանանց մասնակցությունն ընդգրկել է տարբեր ոլորտներ. նրանք երբեմն հանդես են եկել որպես նախաձեռնողներ, սպանությունների անմիջական կատարածուներ, հրահրողներ և կողոպտիչներ, նաև առևանգել են կամ տարել հայ երեխաների ու կանանց՝ նրանց աշխատանքը շահագործելու և այլ նպատակներով:

Նախաձեռնողներ: Չնայած Հայոց ցեղասպանության պարագայում հայտնի են բռնություններն անմիջականորեն կազմակերպած սակավաթիվ կանայք, այնուամենայնիվ սկզբնաղբյուրներում կան որոշ հիշատակումներ հատկապես պաշտոնյաների կանանց մասին, որոնք հանդես են եկել իբրև նախաձեռնողներ: Օրինակ, 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների ականատես, Ադանայի կաթոլիկ հայերի հոգևոր առաջնորդ Հակոբ Եպիսկոպոս Թերզյանը հաղորդում է, որ Ադանայից երեք ժամ հեռավորությամբ գտնվող Ղայրըլը գյուղում բնակվող Ապտալ Խալոյիի աղջկա՝ Սինեմե հանրմի մասին վերապրողները պատմել են, թե ինչպես է իր ազդեցության շնորհիվ նա համախմբել գյուղի և շրջակայքի երկսեռ հայերին, ապա առանձնացրել զեղեցկադեմ կանանց ու աղջիկներին և նրանց ամուսնացրել իր նախընտրած թուրքերի հետ: Նրանցից ոմանց նա, անվարան փուռը նետելով, այրել է ու զվարճացել, իսկ մյուս մասին տանելով գետեզերք՝ անձամբ է մորթել ու գետը նետել²:

Բերենք մեկ այլ օրինակ ևս. թուրք զինվորական գործիչ Վեհիբ Մեհմեդ փաշայի կինը խուզարկություններ է կատարել և ոսկի փնտրելու նպատակով զննել տարագրված կանանց մարմինները, անգամ նրանց սեռական օրգանները³:

¹ Այս եզրն օգտագործվում է այն դեպքում, երբ սկզբնաղբյուրում հստակեցված չէ ոճրագործություններն իրականացնող կանանց թուրք թե քուրդ լինելու հանգամանքը:

² Տե՛ս **Թերզյան Յ.**, Կիլիկիոյ աղետը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 252: Այս մասին տե՛ս նաև Վեր. **Աջճեան Հ.**, Ատանայի եղեռնը եւ Գոնիայէ յուշեր (Պատմութեան համար), Նիւ Եորք, 1950, էջ 84:

³ Տե՛ս **Պողոսյան Ս.**, Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 428:

Սպանությունների անմիջական մասնակիցներ: Ի տարբերություն նախաձեռնողների դերակատարության՝ բազմաթիվ վկայություններ կան զանգվածային բռնություններին, այդ թվում սպանություններին թուրք և քուրդ կանանց մասնակցության մասին: Այս առնչությամբ տեղեկություններ է հաղորդում շվեդ միսիոներուհի Ա. Յոհանսոնը, որը 1915 թ. հուլիսին եղել է Խարբերդում. «Հուլիսի սկզբից 2000 հայ զինվորների հրամայվում է ճանապարհներ կառուցելու համար մեկնել Հալեպ: Մի քանի օրից նորից 2000 հայ զինվոր է ուղարկվում՝ Դիարբեքի դեպարտամենտ... Քրդերին տեղեկացնում էին, որ հայերն են գալիս, և քրդերի կանայք, մսագործի դանակներով, գալիս էին իրենց ամուսիններին օգնելու»¹:

Գերմանացի ավագ ուսուցիչ Նիկոլայազեն իր զեկուցագրում, որը կայսերական գաղտնի քաղաքացիական կարիների աշխատակից Վալենտինը 1916 թ. սեպտեմբերին ուղարկել է ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին, տեղեկացնում է, որ բազմաթիվ անձինք, հատկապես Բաղդադի երկաթուղու ինժեներները և գերմանացի ճանապարհորդները, դարձել են Հալեպում տեղի ունեցած ոճրագործությունների ակնատեսը և տեղեկություններ հաղորդել այդ մասին: Նա հայտնում է, որ Վ. Շպիկերը տեսել է, թե ինչպես են Հալեպում տղամարդկանց ձեռքերը կապել մեջքներին և գառիթափերից ցած գլորել, իսկ ներքևում սպասող թուրք կանայք զոհերին դանակահարել են այնքան, մինչև նրանք մահանան²: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած տասներկուամյա խարբերդցի Մանուկը պատմում է, որ տեսել է, թե ինչպես է մի քուրդ կին դանակով պատռում հայ կանանց որովայնը՝ ոսկի փնտրելու նպատակով³:

Ըստ օտարերկրյա ակնատեսների ու Հայոց ցեղասպանությունը վերապրողների վկայությունների՝ թուրք կանայք հարձակվում էին հայերի վրա, քարկոծում նրանց, անպատվում և մեղադրում:

Խարբերդում աշխատանքային գործունեություն ծավալած դանիացի միսիոներուհի Մ. Յակոբսենն իր օրագրության մեջ 1915 թ. մայիսի 5-ին նշում է, որ թուրք կանայք քրիստոնյաների նկատմամբ (վերջիններիս էթնիկական ծագումը չի ընդգծում) լի էին ատելությանբ և պնդում էին, որ նրանք են Առաջին աշխարհամարտի պատճառը: Այդ կանայք համոզված էին նաև, որ քրիստոնյա բժիշկները թունավորելիս են եղել թուրք զինվորներին⁴: Հայերի նկատմամբ թուրք կանանց համանման վերաբերմունքի մասին են վկայում նաև հայ վերապրողները: Նրանցից Մինաս Թաթարյանը հաղորդում է, որ Սևերեկում⁵ իրենց քարավանից մի քանի հոգու ուղարկել են շուկա՝ հաց

¹ **Յոհանսոն Ա.**, Աքսոբյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պատմությունից, Երևան, 2008, էջ 44:

² Տե՛ս **Գուստ Վ.**, Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Երևան, 2008, էջ 584:

³ Տե՛ս **Մանուկ**, Ձեռագիր հուշ, ՀՅԹԻ, թղթապանակ 172:

⁴ Տե՛ս **Ճեքրպարն Մ.**, Օրագրություն. 1907-1919. Խարբերդ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1979, էջ 92-93:

⁵ Սևերեկ (Սևարագ)՝ քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Դիարբեքի նահանգի Դիարբեքի գավառում:

բերելու: Ճանապարհին նրանք հանդիպել են շուրջ քսան թուրք կանանց, որոնք ոստիկաններից պահանջել են նրանցից մեկին՝ ասելով, որ հայերը սպանել են իրենց այրերին, իսկ իրենք ցանկանում են նրանց հոգուն մատաղ անել: Խմբից առանձնացնելով Հովհաննեսին՝ թուրք կանայք քարերով ջախջախել են նրա գլուխը¹: Իսկ բաբերդցի մի կին պատմում է, որ իրենց խումբը 1915 թ. հունիսի կեսերին բաբերդցիների տեղահանության ժամանակ տեսել է հիսունից վաթսուն կառքեր, որոնցում եղել են նաև պատերազմի հետևանքով այրիացած՝ Կարինից Կ. Պոլիս ուղևորվող երեսուն թրքուհի: Նրանցից մեկը ժանդարմներից խնդրել է մի հայի և սպանել²:

Տղամարդկանց հետ ոճրագործությունների մասնակցած կանայք: Թուրք և քուրդ կանայք սպանության և կողոպուտի նպատակով հիմնականում խմբերով էին գնում կոտորածի վայր կամ մոտենում այն ճանապարհներին, որոնցով անցնելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Նրանք երբեմն հայերի վրա հարձակվում էին նաև տղամարդկանց հետ միասին: Վերապրողներից Պետրոս Ծատուրյանը, որը Մեծ եղեռնի ժամանակ եղել է ինը տարեկան, վերհիշում է. «Ակն քաղաքին մոտերն էինք: Առաջին լեռը կտրեցինք: Երկրորդը հազիւ կտրած էինք, երբ յանկարծ քիւրտերը վրանիս թափեցան չորս կողմէն: Սայրերը իրենց զաւակները ջուրը ձգեցին... քիւրտ կին ու մարդ յարձակեցան վրանիս սովալլուկ գայլերու պէս»³:

1901 թ. Բիթլիսի Խլաթ գավառի Փրխուս գյուղում ծնված Սուրբատ Մկրտչյանը վկայում է 1915 թ. գարնանն Ալաշկերտի Զիլանի լեռներում ու ձորերում բնակվող քրդերի՝ իրենց գյուղի վրա կատարած հարձակման մասին. «Քրդական այդ ռիմակը սիրտ չարեց գիշերով գյուղ մտնել: Առավոտյան, երբ տեսան, որ ոչ մի դիմադրություն չկա, չորս կողմից իրենց կանանց հետ, սպանելու և կողոպտելու նպատակով այնպիսի վայրագությամբ գյուղ խուժեցին, ինչպես ձմռան քաղցից ռոնացող գայլերի ռիմակն է հարձակվում իր անպաշտպան ու անզեն զոհի վրա»⁴:

Դերջանի Չըխընլոց գյուղի՝ 1915 թ. կոտորածը վերապրած Առաքել Թագոյանը, որն այդ ժամանակ եղել է 13 տարեկան, վկայում է. «Մեկ ալ տեսանք՝ խումբ մը մարդիկ, ձեռքերնին կացիններով, դանակներով, կնիկները տոպրակների մեջ քարերով եկան մեզ վրա: Ժանդարմները ետ քաշվեցին:

¹ **Թաթարեան Մ.**, Կամաուրի մը յուշեր, Մատենաշար թիւ 7, Անթիլիաս, Լիբանան, 1960, էջ 40: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1930-ական թթ.:

² Գաղտնի տեղեկագիր Տոքթ. Եօհաննէս Լէփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 56-57: Այս մասին տե՛ս նաև՝ **Գուստ Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 370:

³ **Ծատուրեան Պ.**, Կեանքը որ ապրեցայ, Մատենաշար թիւ 13, Անթիլիաս, Լիբանան, 1969, էջ 27: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1962 թ.:

⁴ **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, էջ 106: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1980 թ.:

Անոնք՝ առաջ եկան: Մեզի քշեցին ժայռի մի ծայրը՝ Եփրատ գետի եզերքը: Ետևից զարնում են՝ զցում Եփրատ գետը»¹:

Գարեգին Թուրիկյանը պատմում է 1915 թ. ապրիլին Մեծ և Փոքր Արմտաններ գյուղերի տեղահանության և կոտորածի մասին. «Կարաւանը երբ Կապուտ Կէպանի գառիվերը կը բարձրանար լեռներու կատարներու վրայ, ձորերու մէջ, բլուրներու վրայ խոնուած թուրք կատաղի կիներու, այրերու, մանուկներու ոռնոցն ու հայիոյութիւնը ծայր տալ սկսած էին: Ոմանք մանուկներու կոնակի հացի պաշարը կը քաշէին, ոմանք՝ կիներու շալկած վերմակները և ոմանք ալ եզներու վրայ բեռցած պաշարները կը վերցնէին»²:

Հրահրողներ: Մուսուլման կանանց մի մասն անմիջականորեն չի մասնակցել սպանություններին, կողոպուտին, բայց հրահրել է տղամարդկանց, օգնել և քաջալերել նրանց, ինչպես նաև մատնացույց արել հայերի թաքստոցները:

1895 թ. նոյեմբերին Այնթափի դէպքերի վերաբերյալ մի նամակում ամերիկացի հոգևորական և միսիոներ Էդվին Բլիսը գրում է. «Վերցնելով ատրճանակս՝ հեծնեցի ձիս և շտապեցի այնտեղ: Ես կարողացա զանազանել կռվող տղամարդկանց խոպոտ ձայները, կանանց և երեխաների ծղրտոցը և ամենավատը՝ տղամարդկանց քաջալերող՝ թուրք և քուրդ կանանց տոնական, ականջ ծակող լու-լու-լու-ն»³:

Սվազում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Մորիս Կարլիեի կինը՝ Էմիլի Կարլիեն, իր օրագրության մեջ հղում է ֆրանսիական «Դեղին գիրքը», ըստ որի՝ «Ուրֆայի դէպքերի ժամանակ, երբ 3000 կանայք պատսպարվել էին մայր տաճարում, մարդասպանները մտան եկեղեցի և բազմաթիվ բռնություններ իրագործեցին: Շուտով հոգնելով այդ ամենից՝ այնպես արյունտուված, որ այլևս անճանաչելի էին դարձել (նրանց մեջ կային *գազան կանայք՝ ավելի դաժան, քան տղամարդիկ*) (ընդգծումն մերն է – Հ. Գ.), նրանց մտքով մի զարհուրելի բան անցավ՝ ավելի ակտիվացնել բռնությունը: Նրանք վազեցին նավթ որոնելու: Մարսափելի ճակատագիր, հիսուն արկղ նավթ կար եկեղեցու բակում: Նրանք մինչև հասակը դատարկեցին դրանք: 3000 դժբախտ կանայք այրվում էին դանդաղ, մինչդեռ խորանի վրա մազլցած մոլլաները, ձեռքերը բարձրացրած, շնորհակալություն էին հայտնում և օրհնում Աստծուն»⁴:

1909 թ.՝ Ադանայի առաջին կոտորածի ժամանակ, Դաշտային Կիլիկիայում գտնվող Սայ Կեչիտ գյուղում, երբ ոճրագործներն իրենց զոհերին նետում են փոսը, մի թուրք կին, նկատելով, որ մի փոքրիկ հայ տղա ողջ է մնացել,

¹ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 234: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1975 թ.:

² Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, Երևան, 2012, էջ 204:

³ Bliss E., Turkey and the Armenian Atrocities, Edgewood Publishing Company, 1896, pp. 451-452, 465.

⁴ Կարլիե Է., Կոտորածների մեջ. Հայաստանում ֆրանսիացի հյուպատոսի կնոջ օրագիրը, Երևան, 2010, էջ 77-78: Այս մասին տե՛ս նաև Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897, с. 53.

ճչում է. «Գյավուրները ողջացան»: Դրանով նա փոքրիկի վրա է հրավիրում մարդասպանների ուշադրությունը, որոնք նրան նույնպես սպանում են¹:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած գրող-հրապարակախոս Արամ Անտոնյանը թուրք կանանց դերակատարության վերաբերյալ գրում է. «Երբ բանտերու մեջ գտնուող հայ մտավորականները եւ ականաւոր մարդիկը կը տանջէին, թուրք կիներն էին, որ ամէն օր ճպտոներ հաւաքելով, առջի իրիկուրնէ ջուրը կը ձգէին որպէս զի ուռին, աւելի տոկուն դառնան, ու կը պոռային դահիճներուն. «Ձարկէ՛ք, ուժով զարկէ՛ք, եթէ փայտերը կոտրին, ահա ձեզի նորեր բերեր ենք»: Եվ ամէն տեղ անոնք նուազածութեամբ ու հեզնական երգերով, պարերով ու ցնծութեամբ ճամբու կը դնէին դէպի սպանդանոց քշուող կարաւանները»²:

Վերապրող Աննա Միրաքյանը պատմում է, որ Դիարբեքիի նահանգի Ամիդի գավառում գտնվող Հունի գյուղից քարավանը հագիվ էր տեղից շարժվել, երբ մի թրքուհի, կռահելով, որ կալի մեջ կան թաքնված փոքրիկներ, այդ մասին տեղեկացրել է Սոսիկցի Մյուլյուր անունով ոճրագործին, որը երեխաներին ծեծի է ենթարկել³: Բիթլիս գավառի Խլաթ գավառակի Փրխուս գյուղում 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածների մասին տասներկուամյա վերապրող Ադամի Հլղայանը վկայում է. «Քիւրտեր և անոնց կանայք մորս վրայ յարձակելով՝ բռնեցին: Քրտուհիները կը կանչէին իրենց մարդկանց՝ «Եկէ՛ք, այստեղ ալ գեղեցիկ կին մը կայ ...»⁴:

Կողոպտիչներ: Մեծ է մուսուլման կանանց մասնակցությունը հատկապես հայերի ունեցվածքի կողոպուտին: Թուրք և քուրդ կանայք որպես կանոն թալանում էին հարևան հայերի տները՝ տիրանալով նրանց կահույքին, հագուստին, զարդեղենին, նույնիսկ մթերքին:

Կողոպուտի մասնակից կանանց ու երեխաների թիվն անհամար էր. գողանալով իրերի և ապրանքների մի մասը՝ նրանք անմիջապես վերադառնում էին՝ նոր կողոպուտի ակնկալությամբ: Երբ ոստիկաններն ու զինվորներն ավարտում էին հայկական բնակավայրերի կողոպուտը, կանայք և երեխաները շտապում էին այնտեղ՝ թալանելու դեռևս չկողոպտված իրերը⁵: Հաճախ նրանք նաև հետևում էին ոստիկաններին, որպեսզի կարողանային հափշտակել հայերին պատկանող ունեցվածքը⁶:

¹ Տե՛ս **Թերզևան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 214:

² **Անտոնյան Ա.**, Մեծ ոճիրը. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաղ փաշա, Ռոսթըն, 1921, էջ 243-244:

³ Տե՛ս **Միրաքյան Ա.**, Վերքեր ու ցաւեր, Մատենաշար թիւ 10, Անթիլիաս, Լիբանան, 1960, էջ 30-31: Մեծ եղեռնի ժամանակ եղել է 26 տարեկան:

⁴ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրողների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, Բիթլիսի նահանգ, Երևան, 2012, էջ 51:

⁵ Տե՛ս **Bliss E.**, նշվ. աշխ., էջ 458:

⁶ Գաղտնի տեղեկագիր Տոթթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, էջ 40:

Հայերը, որոնց կարճ ժամանակ էր հատկացվում տեղահանությանը պատրաստվելու համար, չէին կարող իրենց հետ շատ իրեր վերցնել, ուստի չնչին գներով վաճառում էին կահույքը, տնային իրերը, սննդի պաշարները և անգամ հագուստը: Մատչելի գներով իրեր գնելու նպատակով փողոցները լցվում էին մուսուլման կանանցով և տղամարդկանցով, որոնք հայ հարևաններից գնումներ էին կատարում: Շատ իրեր անվճար էին տանում, քանի որ սեփականատերերը չէին կարողանում դրանք վաճառել: Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դևիսը, նկարագրելով նմանօրինակ մի դեպք, հետևյալ կերպ է այն բնութագրում. «Տեսարանը ինձ հիշեցնում էր գիշանգղների հետամտումը իրենց որսին: Թուրքերի համար իսկական տոն էր, նրանք գուզված-գարդարված ելնում էին փողոց, ցնձում էին, հրճվում ուրիշի դժբախտությամբ»¹:

Դումինիկյան միաբանության անդամ եղբայր Եասենթ Սիմոնը 1915 թ. հուլիսի 1-ին Թել Արմենի գյուղի պաշարման մասին գրում է. «Քիւրտ մարդոց գործը ավարտած էր. ամեն ինչ կոտորած էին: Այժմ կը սկսէր քիւրտ կիներուն գործը՝ կողոպուտը: Քիւրտ կիները սպրդեցան հայ տուներէն ներս. կահ կարասի, սնտուկներ, պաշար, հագուստեղէններ, ինչ որ գտան, բոլորը բեռցուցեցան ջորիներուն վերայ եւ տարուեցան դէպի լեռները»²: Նրանց հագին հաճախ կարելի էր տեսնել հայ աղջիկների օձիտներից խլված մետաքայա շրջագետներ: 1908 թ. Խարբերդի Չմշկաձագ քաղաքում ծնված, վերապրող Ղևոնդ Փրփերյանը 1915 թ. սեպտեմբերի վերջին-հոկտեմբերի սկզբին պատմում է, որ քաղաք վերադառնալուց հետո իրենց տան դռների և լուսամուտների փեղկերը գտել են հարևան թուրքերի մարագներում: Վերապրողը վերհիշում է, որ իրենց հարևան թրքուհին ճարպկորեն սողոսկել է իրենց տուն և տարել ամեն ինչ, իսկ երբ իր մայրը գնացել է Ռզա էֆենդու եղբոր՝ Ֆահիլ էֆենդու տուն, այնտեղ նրա կանանց հագին տեսել է քրոջ օձիտի մետաքայա շրջագետները³: Ըստ բայազետցի տասնյոթամյա Կամսար Խաչատրյանի վկայության՝ 1916 թ. աշնանը, «երբ քաղաքը կիսադատարկ էր, արդեն հասկացանք, որ գնալն անխուսափելի էր, և սկսեցինք հավաքվել: Ժամանակ քիչ էր մնացել: Հարևան թուրք կանայք արդեն լցվել էին մեր տունը ու բացահայտ մատնացույց էին անում, թե ով ինչ է ուզում վերցնել: Մեր իրերը մեր ներկայությամբ իրար մեջ բաժանում էին: Մեր հացթուխ թրքուհին ամեն ինչի տեղը գիտեր և կարծես ցույց էր տալիս, թե որտեղ ինչ կա»⁴:

Թուրք և քուրդ կանայք ոչ միայն կողոպտում էին հարևան հայերի տները, այլև հարձակվում հայ կանանց վրա և թալանում նրանց: Նրանք կողո-

¹ Դևիս Լ., Սպանդի նահանգ, Երևան, 2001, էջ 114:

² Եղբայր Եասենթ Սիմոն, Մարտին. Հերոս քաղաք, խորան եւ շիրիմ Հայաստանի 1915ի ջարդերուն ընթացքին, Լիբանան, 1991, էջ 93-94:

³ Տե՛ս Փրփրեան Դ., Իմ կեանքի ողիսականը, Լոս Անջելես, 2000, էջ 93-94:

⁴ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 172:

պուտի նպատակով գնում էին կոտորածների վայրերը՝ հիմնականում հագուստ և զարդեղեն թալանելու: Ավետիս Թեքեյանի հուշագրության մեջ կարդում ենք Ուրֆայի տեղահանության մասին մի կնոջ պատմություն. «Կը յառաջանայինք դէպի գիւղը... Այդ միջոցին տեսանք խումբ մը գիւղացի կիներ (զագա), ովքեր դէպի մեր կողմը կու գային... Երբ գիւղացի կիները մօտեցան մեզի, կոտորած թուրքերէնով մը ըսին. «Ո՞ւր մնացիք, սատկելիքներ»: ...Այդ սրիկայ կիները իրենց ափերուն մէջ նախապէս պատրաստած մոխիրները մեր աչքերուն նետելով յարձակեցան մեր վրայ եւ սկսան կողոպտել մեզ: Մէկը մեր մատներուն մատանիները կը հանէր, միւսը մեր ականջներուն օղերը: Յետոյ սկսան քակել մեր գօտիները, հանեցին մեր հագուստները եւ լեցուցին կողովներու մէջ եւ բռնեցին վերադարձի ճամբան, ըսելով՝ «Սատկելիքներ, այլեւս ինչ բանի պիտի ծառայեն ասոնք ձեզի: Չէր գիտէր թէ այս լեռները ձեր գերեզմանները պիտի ըլլան եւ ձեզ գայլեր եւ թռչուններ պիտի ուտեն»¹:

Անդրադառնալով 1915 թ. ապրիլի վերջերին Քղիի հայության տեղահանությանն ու կոտորածին՝ Միրանույշ Եսայանը նկարագրում է Բալուում թուրքական և քրդական խաժամովի հարձակումը. «Երբ այսպէս կը վազեր կիներու այդ սարսափահար ամբոխը, հանկարծ կարկուտի պէս վար թափեցաւ երկսեռ քիւրտ-թուրք խուժանը՝ կիներու մէջ և սկսան անխնայ խլել ինչ որ տեսան կամ գտան՝ դրամ, զարդեղեն, հագուստ և այլն»²: Ականատես վերապրողներից եպիսկոպոս Գրիգորիս Պալաքյանը հավաստում է, որ Եոզկատից մինչև Կեսարիա ճանապարհի վրա տղամարդկանց, կանանց և երեխաների ութսուն տոկոսը կրում էր հայերից գողացած եվրոպական արյունաներկ զգեստներ: Ըստ ականատեսի վկայության՝ հագուստի մի մասը կարելի էր տեսնել մեկի հագին, իսկ մյուս մասը՝ մեկ ուրիշի³:

Քղի քաղաքի մեկ այլ վերապրող՝ Եփրեմ Տլեմյանը, պատմում է Ջան գյուղում 1915 թ. հունիսին տեղի ունեցած կոտորածի մասին. «Այս կոտորածի ատեն ես և մայրս մտանք քիւրտի մը տուն: Այս տան մարդը և կինը զացած էին կոտորածի վայրը՝ կողոպուտի: Կոտորածը և կողոպուտը վերջանալէ յետոյ վերադարձան տուն: Մեր շորերը հանեցինք և մեզի տուին ցնցոտիներ»⁴:

Իսկ ըստ կարինցի կանանց վկայության՝ 1915 թ. հունիսի 3-ին քսանհինգ տուն հայեր Բալուի և Քղիի ճանապարհով գնում են Խարբերոյ: Քաղա-

¹ Թեքեյան Ա., Դրուագներ ապրիլեան Մեծ եղեռնէն. Պահեսնիհայութեան գողգոթան (1914-1918), Պէյրուք, 1956, էջ 134:

² Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. III, էջ 162:

³ Տե՛ս Պալաքեան Գ. Մ. Վարդ., Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէ. Պեոյիւնէն դէպի Զօր, 1914-1920, Վիեննա, 1922, էջ 231-233:

⁴ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. III, էջ 166:

քից դուրս տեղադրված է լինում մի վրան, ուր երկու թուրք կանայք ոստիկանների հսկողությամբ մանրագնին խուզարկում էին բոլորին¹:

Թուրք և քուրդ կանայք երբեմն գնում էին կոտորածի վայրեր՝ տղամարդկանց կողոպտած իրերը տանելու: Երզնկացի վերապրող Վարդան Մալյանն իր հուշագրության մեջ 1915 թ. մայիսին տեղի ունեցած տեղահանության մասին վկայում է, որ նրանք գնում էին այն վայրերը, որտեղով անցնում էին տեղահանված հայերի քարավանները և օգնում իրենց ամուսիններին ու եղբայրներին՝ տեղափոխելու կողոպտված իրերը: «Հազիվ քիչ մը առաջացած էինք, դարձեալ հրացանի մը նշանին վրայ շրջակայ լեռներէն մեծ բազմութեամբ զինեալ քուրդ կամ թուրքեր շրջապատեցին զմեզ: Չհապանները ձիերու կամ էջերու չոյրները բեռներով միասին քշեցին տարին և իրենց չար կիներու յանձնելով դարձան մարդասպանութեան և աւարի»²:

Աշխատեցնելու կամ այլ նպատակներով երեխաներին ու կանանց առևանգող կամ տանող կանայք: Ինչպես նշվեց, կանայք գնում էին այն վայրերը, որտեղով անցնում էին տեղահանված հայերի քարավանները և կողոպուտով զբաղվելուց բացի, տարագրյալներից ընտրում էին ու տանում, իսկ երբեմն առևանգում երեխաների, կանանց կամ երիտասարդ հարսների՝ իրենց տանն աշխատեցնելու կամ այլ նպատակներով:

Վերապրողներից մեկը՝ Ավետիս Թեքեյանը, 1915 թ. պահեսնիհայության բռնագաղթի առնչությամբ վկայում է. «Տաճիկ կիները իրենց ամուսինների դրդումով տեղ կը կանգնէին եւ իրենց տունը տանել կ'ուզէին Չաթի հրապարակը լքուած հայ ընտանիքներէն անոնք որոնք հարուստ էին կամ մանկամարդ աղջիկներ եւ թարմատի հարսեր ունէին»³: Մուսուլման կանանց կողմից հայ երեխաներին իրենց տուն տանելու մասին է պատմում վերապրող Սմբատ Դավթյանը, որը բայազետցիների տեղահանության ժամանակ՝ 1916 թ. աշնանը, Մարագա գյուղում իր քրոջն ու եղբորը թողնում է մի ձեր կնոջ խնամքին, իսկ ինքը գնում մորը փնտրելու: Երբ վերադառնում է, ձեր կինը պատմում է. «Մի քաղաքի կին մոտեցավ, բռնեց տղայի ձեռքը ու հարցրեց, թե ում երեխան է: Ես ասացի, որ չեմ ճանաչում... Ձեռքը մեկնեց, որ տղի ձեռքը բռնի, քույրը ճչաց, գրկեց ախպորն ու լաց եղավ... Կնիկը չդիմացավ ասաց՝ երկուսին էլ տուր, տանեմ պահեմ: Տվեցի»⁴:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև 1915 թ. բաբերդցիների կոտորածն ու տեղահանությունը վերապրած Արշալույս Տեր-Նազարեթյանի վկայությունը Երզնկայի մոտակայքում տեղի ունեցածի մասին. «Ես էլ խոսքերը լսեցի՝ ուրեմն բոլորին ջուրն են գցել: Նստա լաց եմ լինում: Մեկ էլ երկու

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

² **Մալեան Վ.**, Երզնկայի Հայոց տեղահանությունը եւ ջարդը. Ականատեսի մը նօթագրութենէն, ձեռագիր հուշեր, ՀՅԹԻ, թղթապանակ 54: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1930-ական թթ.: Վարդան Մալյանը Մեծ եղեռնի տարիներին հավանաբար եղել է 10-12 տարեկան:

³ **Թեքեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 81:

⁴ **Սվազյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 173:

թուրք կնիկ եկան հարցրին՝ «Կգա՞ս մեր տունը»: Դրանք էլ մեծ զինվորականի կնիկներ էին: Էլա դրանց հետ գնացի: Իմ ձեռքեն բռնեցին, ինձ տարան երկու փողոց էն կողմը: Ինձ լողացրին, շորեր հագցրին, երեք տարի պահեցին: Անունս Գյուլի էին դրած»¹:

Էրզրումցի Աշխեն Պողիկյանն այդ առնչությամբ պատմում է 1915 թ. աշնանը Տիգրանակերտում իրենց քարավանի հետ տեղի ունեցածի մասին. «Հաջորդ օրը Լևոնիկը մեռավ: Ես մնացի մենակ մայրիկիս հետ: Արդեն ութ տարեկան էի և միսիթարում ու հանգստացնում էի մայրիկիս: Տրտերն ընկան, ուտելիք չկար: Սարսափելի էր: Մի օր մի կին եկավ և մորս ասաց՝ «Տուր աղջկադ տանեմ ինձ երեխա՝ էս սառը խանի մեջ չի ապրի»: Ես չէի ուզում գնալ, բայց մայրիկս ինձ համոզում էր... Թուրք կինը ասաց՝ «Գյավուրին լավություն չարժի անել»: Վերջը հետը գնացի այդ կնոջ տուն»²:

Հայ երեխաներին առևանգելու մասին է վկայում նաև արդեն վկայակոչված Առաքել Թագոյանը. «Մենք մինչև հասանք Ակն այնքան շատցանք նոր գաղթականներով, որ դարձանք մոտ տասը հազար: Էնտեղ մեկ գիշեր մնացինք: Մամաս իմ ձեռքը բռնել էր: Մեզի հետ էր Վարդան հորեղբորս աղջիկը: Անցանք գետը: Գացինք, գյուղ մը կար: Գացինք, որ հաց ուզենք: Ճարչունենք: Մեկ էլ երկու կնիկ եկան էս Վարդան հորեղբորս աղջկան քաշքշեցին ու տարան: Էսպես մեզի հասցուցին Արաբկիր: Մամաս ինձ շալակեց, քանի որ շատ հոգնած էի, և ոտքերս արյունոտվել էին: Մի մարդ ու կնիկ ինձ մամայիս գիրկեն հափշտակեցին ու տարին»³:

* * *

Քննարկելով Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրականացված զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը ոճրագործ մուսուլման կանանց մասնակցության գործառությանն առանձնահատկությունները և զուգահեռներ անցկացնելով դրանց ու այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների իրականացման ժամանակ տեղ գտած համանման երևույթների միջև՝ կարող ենք հստակորեն փաստել, որ կանանց մասնակցության խնդիրը զանգվածային բռնություններին հարկ է դիտարկել ոչ այնքան գենդերային կարծրատիպերի, որքան հասարակության շարքային քաղաքացիների ներգրավվածության տեսանկյունից: Անշուշտ կանանց մասնակցությանը մեծապես նպաստում են ատելության և նախանձի գործոնները: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել այն երեք հիմնական սոցիալ-հոգեբանական և սոցիալ-մշակութային մեխանիզմները,

¹ Նույն տեղում, էջ 202:

² Նույն տեղում, էջ 226:

³ Նույն տեղում, էջ 233-234:

որոնք լույս են սփռում կոտորածներին և ցեղասպանություններին հասարակության լայնածավալ մասնակցության խնդրի վրա:

1. *Նախացեղասպանական քարոզչության ազդեցությունը*: Ժողովրդական զանգվածներին ուղղորդելու և ցեղասպանությանը մասնակից դարձնելու համար իշխանությունները որպես քարոզչության ենթատեքստ օգտագործում էին «մշակութային մոդելները», որոնք հիմնականում յուրացվում են սոցիալիզացիայի¹ ընթացքում: Դրանով ստեղծում են հոգեբանական այնպիսի մթնոլորտ, որ անհատները կորցնում են իրենց բնորոշ հատկանիշները և արմատապես վերափոխում իրենց վարքագիծը: Այդպիսի «մշակութային մոդելներից» է «օտարի» կերպարի վերաբերյալ պաթոզեն վտանգ պարունակող տեղեկատվությունը, որն Օսմանյան կայսրությունում հանգում էր գլխավորապես հայերի «ապստամբ» և «ղավաճան» լինելու մասին լուրերի տարածմանը: Քարոզչության ենթատեքստում օգտագործվող «մշակութային մոդելներից» են նաև հայրենիքի մասին պատկերացումները, «ոսկե դարի» վերականգնումը, «սրբազան պատերազմը», թուրքական «ազգային եսի» կերտման ձգտումը և այլն²:

2. *Հասարակության հիերարխիկ (ուղղահայաց) կառուցվածքը*: Չանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանն ամբողջ հասարակության, այդ թվում նաև կանանց, ներգրավվածությունը պայմանավորված է նաև տվյալ հասարակության ընդգծված ուղղահայաց կառուցվածքով: Ավանդական ուղղահայաց կառուցվածք ունեցող հասարակությունների կազմակերպման հիմքում խարսխված են հավաքական արժեքները, որոնք ծայրահեղ դրսևորմամբ կարող են վերածվել զանգվածային բռնության կամ ցեղասպանության հրամայականի, քանի որ կիրառվում են ներխուժային համերաշխություն հաստատելու համար և վերացնում բռնություն գործադրելուն խոչընդոտող արգելքները³: Ավանդական հասարակություններում մեծ դեր ունեն նաև գենդերային առանձնահատկությունները. հասարակության մեջ կանանց զբաղեցրած սոցիալական դիրքը կարող է թելադրել զանգվածային բռնություններին նրանց մասնակցության ձևերն ու ծավալները: Հենց այն հանգամանքով, որ մուսուլման կանայք հասարակության մեջ չունեին կայուն սոցիալական դիրք և չէին զբաղվում հասարակական ակտիվ գործունեությամբ, կարելի է բացատրել, թե ինչու Օսմանյան կայսրությունում արևմտա-

¹ Անհատի՝ իր էթնիկ հասարակություն և մշակույթ ներգրավման գործընթացն ազգագրության մեջ արտահայտվում է «սոցիալիզացիա» կամ «ինկուլտուրացիա» հասկացություններով: Դա անհատի կողմից իր սոցիումալիզացիային միջավայրի (մշակութային տարածության և ժամանակի, գործառության օբյեկտների, գործունեության, շփման, վարքագծային կրթության) յուրացման գործընթացն է:

² Տե՛ս **Գրիգորյան Հ.**, «Մշակութային մոդելները» որպես ամբոխի վարքի կազմակերպման ազդակներ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում, Մերձավոր Արևելք, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, Հոդվածների ժողովածու, VII, Երևան, 2011, էջ 98-103:

³ Տե՛ս **Waller J.**, *Becoming Evil*, Oxford, 2007, pp. 174-189.

հայության բնաջնջմանը մասնակցել են գերազանցապես շարքային կանայք, որոնք հիմնականում զբաղվում էին կոդոպուտով¹:

3. Իրավիճակային ճնշումը: Հասարակության շարքային քաղաքացիները զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը մասնակցում են երկու կերպ. կամ ընդգրկվում են ռազմական և կիսառազմականացված ինստիտուտներում, կամ ներգրավվում փողոցային ոճրագործ խմբերում: Ժողովրդական զանգվածների՝ կոտորածներին ու ցեղասպանությանը մասնակից դառնալու գլխավոր ազդակներից են միջավայրի ճնշումը և խմբային համատեղման ազդեցությունները²: Օսմանյան կայսրությունում շարքային մուսուլման կանայք զանգվածային բռնություններին ու անկարգություններին մասնակցում էին գլխավորապես իրավիճակային ճնշմամբ՝ ընդգրկվելով միայն կանանցից բաղկացած փողոցային խմբերում, երբեմն նաև տղամարդկանց հետ:

**Hasmik Grigoryan – *The “Denary” Executors of the Armenian Genocide:
Functional Peculiarities of Women’s Participation***

To understand mass violence, massacres, genocides, as well as to prevent their organization and implementation it is necessary to conduct a research of convictions of different social groups, the concerns they have, their goals and motives of participation in mass violence.

In general, it is a common belief that the implementation of mass violence is the priority of men, that women in their nature are not inclined to commitment of cruelty. In contrast with the existing stereotypes researches have recently shown, that the “human resource” implementing mass murders and genocides is in fact replenished by such marginalized groups as women and children who do not yield to men by their cruelty.

In the article the functional peculiarities of participation of Muslim women are grouped and illustrated with examples in the mass murders and genocide committed against the Armenians in the Ottoman Empire at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. Muslim women have often appeared to be in the role of initiators, immediate participants, undertakers, assistants, sneakers, burglars and abductors.

¹ Մուսուլման, հատկապես թուրք կանանց՝ հասարակության մեջ ունեցած սոցիալական կարգավիճակի մասին մանրամասն տե՛ս **Голобородько И. И. (Южанин И.)**, Старая и новая Турция, М., 1908, с. 38-56:

² Մանրամասն տե՛ս **Valentino B.**, Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century, Ithaca and London, 2004, p. 46: